

Тема лекції 12. Основні положення про зобов'язання

План

1. Поняття і склад зобов'язання та підстави їх виникнення. Система цивільних зобов'язань.
2. Динаміка суб'єктного складу зобов'язання
3. Виконання зобов'язання і його підтвердження.
4. Припинення зобов'язання.

Самостійна робота

1. Поняття, види й умови цивільно – правової відповідальності.

Шановні студенти, при опрацюванні лекційного матеріалу вам необхідно пройти тест за посиланням join.naurok.ua в реальному часі

Бажаю успіхів

1. Поняття і склад зобов'язання та підстави їх виникнення. Система цивільних зобов'язань.

Зобов'язальне право - це найбільша за обсягом підгалузь цивільного права, норми якої регулюють переважно відносини майнового обороту (товарообміну), тобто відносини, що виникають при переході матеріальних та інших благ, які мають економічну форму товару, від однієї особи до іншої.

Предметом зобов'язального права, як підгалузі цивільного права, майнові відносини. У зв'язку з цим виникає питання про співвідношення зобов'язальних правовідносин з правовідносинами власності.

Згідно зі ст. 509 ЦК зобов'язанням є правовідношення, у якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Отже, зобов'язання - це різновид цивільних правовідносин.

Елементами зобов'язання, як і будь-якого правовідношення, є його суб'єкти, об'єкт та зміст.

Суб'єктами зобов'язання є уповноважена сторона (кредитор) та зобов'язана сторона (боржник). Ними можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, у тому числі й юридичні особи публічного права.

Об'єктом зобов'язання є певна поведінка боржника. Частіше за все, вона виражається в діях. Це може бути передача речі і відповідна їй оплата за договором купівлі-продажу, надання послуг за договором підряду, повернення боргу в договорі позики тощо. Однак не виключена ситуація, коли об'єктом зобов'язання може бути і бездіяльність. Наприклад, з власником земельної ділянки укладено договір про те, що він не буде перешкоджати випасанню худоби на його ділянці.

Від об'єкта зобов'язання слід відрізнити предмет зобов'язання. Якщо об'єкт - це певна поведінка його учасників, то предмет - ті речі або майно, нематеріальні блага, щодо яких існує інтерес учасників цього правовідношення.

Зміст зобов'язання складають права та обов'язки його суб'єктів. Суб'єктивне право, що належить уповноваженій стороні у зобов'язанні, йменується правом вимоги, а суб'єктивний обов'язок зобов'язаної сторони називається боргом.

Підстави виникнення зобов'язань - це певні юридичні факти або їх сукупність (юридичний склад), з настанням яких правові норми пов'язують виникнення зобов'язального правовідношення між кредитором і боржником. Оскільки зобов'язання є різновидом цивільного правовідношення, вони, згідно з ч. 2 ст. 509 ЦК, виникають з підстав, встановлених ст. 11 ЦК для виникнення цивільних прав і обов'язків. Йдеться про договори та інші правочини, акти органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування, заподіяної майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі, інші юридичні факти (дії або події). Найпоширенішою підставою виникнення зобов'язання є договір (двосторонній або багатосторонній правочин). Мова йде, перш за все, про договори, передбачені актами цивільного законодавства, у тому числі безпосередньо ЦК (купівля-продаж, дарування, рента, довічне утримання (догляд) тощо (понайменовані договори). Але з урахуванням правила, закріпленого у ст. 6 ЦК, підставою виникнення

зобов'язання можуть бути і договори, що хоча і не передбачені зазначеними актами, але які відповідають загальним засадам цивільного законодавства (непонайменовані договори).

Підставою виникнення зобов'язання можуть бути також **односторонні правочини**. Прикладом останнього є публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу або за результатами конкурсу, оскільки у разі виконання завдання і передання його результату особа, яка публічно обіцяла винагороду, зобов'язана виплатити її (ст. 1184 ЦК), а переможець конкурсу має право вимагати від його засновника виконання свого зобов'язання (ст. 1156 ЦК). Отже, при цьому, особа шляхом одностороннього волевиявлення надає іншій особі суб'єктивне право, покладаючи правовий обов'язок на саму себе.

Акти органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, що діють як суб'єкти не приватного, а публічного права, за своєю юридичною природою є адміністративними (владними) актами. Саме тому вони безпосередньо можуть бути підставою виникнення зобов'язання лише у випадках, встановлених актами цивільного законодавства. Водночас зазначені адміністративні акти можуть бути підставою для укладення договорів. При цьому вони впливають як на зміст договору, так і на зміст зобов'язання, що ним породжується, оскільки згідно зі ст. 648 ЦК зміст договору, укладеного на підставі правового акта органу державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, обов'язковий для сторін (сторони) договору, має відповідати цьому акту.

Підставою виникнення зобов'язання можуть бути і **неправомірні дії особи (правопорушника)**. Йдеться про заподіяння шкоди іншій особі та про набуття або збереження майна однією особою за рахунок іншої без достатньої правової підстави. Сутність таких охоронних зобов'язань полягає, відповідно, в обов'язку правопорушника відшкодувати завдану майнову (матеріальну) та моральну шкоду або повернути потерпілому набуте чи збережене майно. Однак, хоча такі зобов'язання виникають з неправомірних дій, вони спрямовані на досягнення правомірного результату - відновлення порушеного майнового стану учасників майнового обороту. Особами, які вчинили неправомірні дії, можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, у тому числі й органи публічної влади.

Підставою виникнення зобов'язань можуть бути також **інші юридичні факти**. По-перше, йдеться про правомірні дії, що не є правочинами, а належать до юридичних вчинків, які не спрямовані на створення правових наслідків, хоча останні настають внаслідок приписів норм права. Прикладом такого юридичного факту є дія особи із створення, зокрема, літературних, художніх творів. По-друге, мова йде про юридичні факти - події, що виникають та існують незалежно від волі людей і які можуть бути підставою виникнення зобов'язання у випадках, передбачених актами цивільного законодавства або договором. Приклад такого юридичного факту — стихійне лихо, настання якого за умовами договору страхування є страховим випадком. У разі настання вказаного випадку, обумовленого договором страхування, страховик згідно зі ст. 988 ЦК зобов'язаний здійснити страхову виплату в строк, встановлений договором.

У випадках, передбачених актами цивільного законодавства, цивільні зобов'язання можуть виникати з рішення суду. Прикладом такого юридичного факту є, зокрема, рішення суду про зміну договору в зв'язку з істотною зміною обставин (ч. 4 ст. 652 ЦК).

2. Динаміка суб'єктного складу зобов'язання

Суб'єктами договірних правовідносин можуть бути не тільки сторони у зобов'язанні, а й треті особи. Під третьою особою у зобов'язанні слід розуміти учасника цивільних правовідносин, який не є стороною (боржником або кредитором) у зобов'язанні. Як правило, треті особи пов'язані або з боржником, або з кредитором у зобов'язанні. Саме цей зв'язок і зумовлює правовий статус третьої особи.

Цивільне законодавство передбачає різні форми участі третіх осіб у зобов'язанні. Зокрема треті особи можуть бути віднесені до кола суб'єктів зобов'язання у разі переадресування виконання зобов'язання. **Переадресування виконання зобов'язання** - це, по суті, зазначення кредитором третьої особи, якій боржник зобов'язаний передати виконання (за загальним правилом, боржник у цьому випадку не може відмовитися від виконання; якщо ж таке переадресування виконання спричинить додаткові витрати для боржника, то вони погашаються за рахунок кредитора).

Прикладом переадресування виконання зобов'язання може слугувати договір позики, у якому кредитор вказує боржнику на третю особу, якій боржник зобов'язаний повернути суму позики. Як правило, така схема застосовується у випадках, коли кредитор за договором позики (позикодавець) одночасно виступає боржником перед третьою особою, якій позичальник зобов'язаний передати виконання за договором позики. Таким чином, передача позичальником суми позики третій особі одночасно припиняє два зобов'язання: позичальника перед позикодавцем і позикодавця перед третьою особою.

Особливо слід відзначити, що при переадресуванні виконання зберігається первісний суб'єктний склад зобов'язання. Особа, якій було переадресоване виконання, не має у своєму розпорядженні цивільно-правових засобів захисту проти несумлінного боржника. Ця обставина пояснюється тим, що активним суб'єктом зобов'язання, як і раніше, залишається первісний кредитор, і саме він має право вимагати від боржника належного виконання зобов'язання. До речі, у цьому полягає відмінність переадресування виконання від переходу прав кредитора: при переадресуванні активним суб'єктом зобов'язання залишається первісний кредитор, а при переході прав кредитора первісний кредитор усувається новим кредитором, який в повному обсязі заміняє первісного кредитора в зобов'язанні.

Цивільне законодавство також передбачає можливість **виконання обов'язку боржника третьою особою**. Відповідно до ст. 528 ЦК виконання обов'язку може бути покладено боржником на іншу особу, якщо з умов договору, вимог ЦК, інших актів цивільного законодавства або суті зобов'язання не впливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто. У цьому разі кредитор зобов'язаний прийняти виконання, запропоноване за боржника іншою особою.

Треті особи беруть також участь у так званих регресних зобов'язаннях. Найбільш повне визначення регрес його зобов'язання запропонував І. Б. Новицький: "Регресним зобов'язанням називається зобов'язання: а) яке є наслідком платежу однією особою (кредитором за регресним зобов'язанням) іншій особі, хоча й вчиненого юридично обгрунтовано, однак викликаного провиною третьої особи (боржника за регресним зобов'язанням) без вини з боку першого; б) спрямоване до переведення сплаченої суми на цю третю особу, з вини якої відбувся платіж з боку першої особи другій". Варто лише наголосити, що регресне зобов'язання виникає автоматично у випадках, зазначених у законі, після припинення головного зобов'язання внаслідок його виконання третьою особою.

Більшість договірних зобов'язань мають за своїм суб'єктним складом одного боржника та одного кредитора. Утім за певних умов на активній чи навпаки, на пасивній стороні у зобов'язанні можуть брати участь декілька осіб - кредиторів чи боржників. У науці цивільного права ситуація, коли в зобов'язанні беруть участь декілька кредиторів або декілька боржників, отримала назву **множинності осіб у зобов'язанні**. Як справедливо зазначав О. О. Красавчиков, збільшення кількості осіб на тій чи іншій стороні зобов'язання не тягне за собою пропорційного росту кількості сторін у зобов'язанні. Сторін у зобов'язанні залишається стільки, скільки допускає сутність самого зобов'язання.

Як правило, виділяють наступні різновиди множинності осіб в зобов'язанні:

- - активна (наявність в зобов'язанні одного боржника та декількох кредиторів);
- - пасивна (наявність в зобов'язанні декількох боржників та одного кредитора);
- - змішана (наявність в зобов'язанні декількох боржників та декількох кредиторів).

Стаття 540 ЦК як загальне правило встановлює положення про те, що в тому разі, якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства.

Виятки з цього правила також закріплені на рівні ЦК через **інститут солідарних зобов'язань (солідарна вимога кредиторів та солідарний обов'язок боржників)**.

Відповідно до ст. 543 ЦК у разі солідарного обов'язку боржників кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо. При цьому кредитор, який одержав виконання обов'язку не в повному обсязі від одного із солідарних боржників, має право вимагати недоодержане від решти солідарних боржників.

Виконання солідарного обов'язку в повному обсязі одним із боржників припиняє обов'язок решти солідарних боржників перед кредитором, а у солідарного боржника, який виконав зобов'язання перед кредитором, відповідно до ст. 544 ЦК виникає право на зворотну вимогу (регрес) до кожного з

решти солідарних боржників у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або законом, за вирахуванням частки, яка припадає на нього.

Стаття 542 ЦК регламентує правовий статус солідарних кредиторів та встановлює загальні правила щодо солідарних вимог кредиторів. У разі солідарної вимоги кредиторів (солідарних кредиторів) кожний із кредиторів має право пред'явити боржникові вимогу в повному обсязі. При цьому до пред'явлення вимоги одним із солідарних кредиторів боржник має право виконати свій обов'язок будь-кому із них на свій розсуд.

Певна специфіка встановлена і щодо виконання солідарних вимог кредиторів. Так, зокрема, виконання боржником свого обов'язку одному із солідарних кредиторів у повному обсязі звільняє боржника від виконання решти солідарних кредиторів. Згідно зі ст. 512 ЦК кредитор у зобов'язанні може бути замінений внаслідок відступлення права вимоги, правонаступництва, виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем), а також виконання обов'язку боржника третьою особою.

Відступлення права вимоги (за ЦК 1963 р. - уступка вимоги, в літературі - цесія) являє собою договірну передачу вимог первісного кредитора (цедента) новому кредиторові (цесіонарію). Відступлення права вимоги відбувається шляхом укладення договору між цедентом та цесіонарієм. Якщо відступлення вимоги має оплатний характер, до цього договору застосовуються положення ЦК про купівлю-продаж, якщо передача права є безоплатною - положення про дарування.

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 512 ЦК самостійною підставою заміни кредитора є **правонаступництво**. Цивільному праву відомі дві форми правонаступництва - універсальне та сингулярне. При універсальному правонаступництві до правонаступника разом із правами первісного кредитора переходять і його обов'язки. Найбільш поширеними випадками універсального правонаступництва є спадкове правонаступництво і правонаступництво в результаті реорганізації юридичної особи. При сингулярному правонаступництві до правонаступника переходить тільки певне право кредитора, як, наприклад, при договірній передачі прав вимоги. Відтак убачається, що законодавець, закріплюючи правонаступництво як самостійну підставу заміни кредитора, мав на увазі саме універсальне правонаступництво.

Заміна кредитора, як зазначено в п. 3 ч. 1 ст. 512 ЦК України, може мати місце при **виконанні обов'язку боржника поручителем або заставодавцем** (майновим поручителем). Зазначена норма в частині переходу прав кредитора до поручителя, який виконав зобов'язання за боржника, відповідає змісту ст. 193 ЦК 1963 р. Водночас законодавством України про заставу не було врегульовано ситуацію, коли заставодавець, що не є боржником за основним зобов'язанням (майновий поручитель), виконував його обов'язок перед кредитором. Зазначена норма ЦК усуває наведену прогалину в регулюванні заставних правовідносин.

Новелою для цивільного законодавства України є закріплення в ЦК такої підстави **переходу прав кредитора, як виконання обов'язку боржника третьою особою**. Відповідно до ст. 528 ЦК зобов'язання може бути виконане не тільки самим боржником, а й третіми особами. У цьому випадку кредитор зобов'язаний прийняти виконання, запропоноване за боржника третьою особою. Необхідно відзначити, що в законі передбачаються випадки, коли таке виконання за боржника третьою особою не припиняє зобов'язання, але спричиняє заміну кредитора. В юридичній науці виконання зобов'язання (платежу) із вступом третьої особи в права кредитора отримало назву суброгації (від латинського subrogatio, subrogare - обрання замість).

Суброгація відрізняється від регресних зобов'язань. Основна відмінність суброгації від регресу полягає в тому, що при суброгації переходить право, що вже існує, з усіма його забезпеченнями, а регрес породжує нове право. Регресне зобов'язання виникає автоматично у випадках, зазначених у законі, після припинення головного зобов'язання внаслідок його виконання третьою особою. При суброгації третя особа вступає в зобов'язання, що вже існує, витісняючи з нього первісного кредитора.

Заміна кредитора може відбуватися і з інших підстав, встановлених в законі. В ЦК містяться норми, відповідно до яких права кредитора можуть бути переведені на іншу особу **на підставі судового рішення**. Так, відповідно до ч. 4 ст. 362 ЦК у разі продажу частки у праві спільної часткової власності з порушенням переважного права купівлі співвласник може пред'явити до суду позов про переведення на нього прав та обов'язків покупця. Аналогічною правовою можливістю законодавець наділив власника земельної ділянки у разі порушення його переважного права придбання права користування цією земельною ділянкою (ст. 411), а також наймача житла у випадку порушення його переважного права на укладення договору найму житла на новий строк (ст. 822 ЦК).

За загальним правилом, до нового кредитора переходять усі права, які належали первісному кредиторові у зобов'язанні. Утім, у правочині щодо заміни кредитора сторони вправі самостійно визначити обсяг прав, які переходять до нового кредитора.

Визначаючи **порядок заміни кредитора**, ЦК закріпив класичне правило цивільного права про те, що заміна кредитора у зобов'язанні здійснюється без згоди боржника. Водночас це правило має диспозитивний характер, сторони зобов'язання можуть встановити в договорі, що заміна кредитора у зобов'язанні може здійснюватися виключно за згодою боржника. Аналогічна вказівка може також міститися і безпосередньо в законі.

Ще однією гарантією прав боржника є необхідність своєчасного повідомлення боржника кредитором про здійснену заміну кредитора. Метою цієї норми є збереження певного балансу інтересів сторін у зобов'язанні: враховуючи те, що заміна кредитора здійснюється, як правило, без згоди боржника, останній повинен бути повідомлений про такі зміни в суб'єктному складі зобов'язання.

Якщо внаслідок неповідомлення (несвоєчасного повідомлення) боржника про здійснену заміну кредитора боржник виконав зобов'язання первісному кредиторові, таке виконання слід вважати належним виконанням, яке припиняє зобов'язання (ст. 599 ЦК).

Первісний кредитор у зобов'язанні відповідає перед новим кредитором за недійсність переданої йому вимоги, але не відповідає за невиконання боржником свого обов'язку, крім випадків, коли первісний кредитор поручився за боржника перед новим кредитором. У разі якщо первісний кредитор поручився за боржника перед новим кредитором (наприклад між кредиторами було укладено договір поруки), на первісного кредитора може бути покладена і відповідальність за невиконання боржником своїх зобов'язань відповідно до положень ЦК, які регламентують забезпечення виконання зобов'язання (гл. 49).

ЦК встановлює можливість заміни не тільки кредитора, а й боржника. Однак, на відміну від кредитора, боржник може бути замінений виключно за згодою кредитора. Необхідність отримання згоди кредитора на переведення боргу зумовлена тим, що особа боржника завжди має істотне значення для кредитора. Водночас дія правила про необхідність отримання згоди кредитора на переведення боргу поширюються виключно на випадки, коли переведення боргу здійснюється на підставі правочину. У разі якщо заміна боржника здійснюється з інших підстав, зокрема при спадкуванні, переведення боргу здійснюється незалежно від волі кредитора. Наслідком переведення боргу за правочином без згоди кредитора є недійсність такого правочину.

Переведення боргу на нового боржника, так само як і заміна кредитора, є внутрішньою зміною у зобов'язанні, а тому заміна особи боржника не впливає на обсяг його прав та обов'язків як сторони у зобов'язанні. За таких умов, а також з метою недопущення погіршення правового становища боржника у зобов'язанні законодавець встановлює правило про те, що новий боржник вправі висувати проти вимоги кредитора усі заперечення, які мав первісний боржник. Водночас новий боржник вправі висувати проти вимоги боржника заперечення, які ґрунтуються на його власних відносинах із кредитором, зокрема заявити про зарахування зустрічних вимог (статті 601, 603 ЦК).

3. Виконання зобов'язання і його підтвердження.

Цінність зобов'язання полягає у його виконанні.

Виконання зобов'язання - це вчинення боржником на користь кредитора певної дії або утримання від дії, яка становить предмет виконання зобов'язання.

За своєю юридичною природою ця дія є нічим іншим, як правочином, оскільки вона правомірною та спрямованою на настання певного цивільно-правового результату - припинення зобов'язання. Саме тому на неї поширюються загальні правила, закріплені у ЦК стосовно правом інів, у тому числі й правила щодо форми правочину (статті 205-209 ЦК).

Нааявність різноманітних зобов'язань (як у межах зобов'язань договірних, так і недоговірних) обумовила необхідність закріплення в ст. 526 ЦК загальних умов (засад) виконання будь-яких зобов'язань. Згідно з ними зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог ЦК, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог - відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Наведена формула, з одного боку, є універсальною, оскільки містить умови виконання як договірних, так і недоговірних зобов'язань, а, з другого - у її межах залежно від типу зобов'язання (договірне чи недоговірне) наголос слід робити на певній її складовій.

Саме тому **виконання недоговірною зобов'язання**, що регулюється виключно імперативними приписами актів цивільного законодавства, має відбуватися відповідно до вимог зазначених актів.

Виконання договірною зобов'язання повинно відбуватися, перш за все, відповідно до умов договору, визначених і погоджених сторонами на свій розсуд (ініціативні умови), оскільки у цій сфері цивільних (приватних) відносин діє принцип свободи договору (ст. 627 ЦК).

Разом з цим відповідно до вимог ст. 628 ЦК зміст договору можуть складати не тільки умови, визначені на розсуд сторін і погоджені ними, а й ті, які є обов'язковими для сторін відповідно до актів цивільного законодавства (обов'язкові умови). За наявності у договорі таких умов договірне зобов'язання має виконуватися не тільки відповідно до ініціативних умов, погоджених його сторонами, а й згідно з вимогами ЦК та іншими актами цивільного законодавства.

Виконання зобов'язання, породженого договором, у якому певні умови відсутні і не передбачені актами цивільного законодавства, має здійснюватися відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Звичай ділового обороту - правила поведінки, усталені у сфері підприємницької діяльності. Вимоги, що звичайно ставляться - це усталені положення, які використовуються у цивільному обороті його учасниками. Вони можуть стосуватися, наприклад, вимог щодо якості предмета виконання зобов'язання. Так, згідно зі ст. 673 ЦК, у разі відсутності у договорі купівлі-продажу умов щодо якості товару, продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, придатний для мети, з якою товар такого роду звичайно використовується. Сторони зобов'язань можуть заперечувати наявність вказаних вимог.

У час значених загальних вимогах (засадах) знайшов втілення принципі належного виконання зобов'язання. Належним визнається виконання, здійснене належними сторонами, відповідно до предмета виконання, у передбачений строк (термін), у визначеному місці та у належний спосіб.

Роль принципу реального виконання зобов'язання (виконання його у натурі), який мав особливе значення в умовах планової (директивної) економіки, нині поступово зменшується. Це пов'язано з тим, що в умовах ринкової економіки, через наявність конкурентного середовища, сплата кредиторів неустойки та відшкодування збитків, завданих невиконанням боржником зобов'язання у натурі, може задовольнити його інтерес у повному обсязі. Саме тому новий ЦК у ст. 622 обмежує сферу дії цього принципу. Так, боржник звільняється від виконання зобов'язання у натурі, якщо це передбачено у договорі або у законі, зокрема, у разі відмови кредитора від прийняття виконання, яке внаслідок прострочення втратило для нього інтерес (ст. 612 ЦК), або передання відступного (ст. 600 ЦК), або відмови кредитора від договору (ст. 615 ЦК). Але і нині цей принцип зберігає певною мірою своє значення. Про це свідчать правила, закріплені у статтях 620-621 ЦК. Так, у разі невиконання боржником обов'язку передати кредиторів у власність або у користування річ, визначену індивідуальними ознаками, кредитор має право витребувати її у боржника, а у випадку невиконання боржником для кредитора певної роботи чи ненадання йому послуги - виконати цю роботу власними силами або доручити її виконання третій особі і вимагати від боржника відшкодування збитків.

При виконанні зобов'язання сторони мають керуватися і такими загальними засадами цивільного законодавства, як справедливість, добросовісність та розумність. Виходячи саме з них, наприклад, замовник за договором про надання послуг зобов'язаний за наявності певних умов сплатити виконавцеві розумну плату (ст. 903 ЦК); підрядник у договорі підряду має право на отримання заощадження, що виникло в результаті здійснення ним права на ощадливе ведення робіт, за умови забезпечення належної їх якості (ст. 845 ЦК); замовник у договорі підряду зобов'язаний сприяти підрядникові у виконанні роботи у випадках, у обсязі та у порядку, встановленому договором (ст. 850 ЦК).

Для належного виконання суттєве значення має місце виконання зобов'язання. У деяких випадках місце виконання зобов'язання визначається нормами, які регулюють даний вид зобов'язань, тобто воно встановлюється безпосередньо в законі. Іноді місце виконання зобов'язання може впливати із адміністративного акта. В деяких випадках місце виконання визначається виходячи із суті зобов'язання.

Якщо немає можливості встановити місце виконання, то застосовуються загальні правила, встановлені в законі.

Виконання зобов'язання провадиться:

1) за зобов'язанням про передачу нерухомого майна - за місцезнаходженням цього майна;

- 2) за грошовим зобов'язанням - за місцем знаходження кредитора в момент виконання зобов'язання, а якщо кредитор змінив місце проживання і сповістив про це боржника, то в новому місці проживання з віднесеним на кредитора усіх витрат, пов'язаних із зміною місця виконання;
- 3) за іншими зобов'язаннями - за місцем проживання боржника, а якщо боржник юридична особа - за місцем її знаходження.

В ЦК передбачені правила, стосовно **місця виконання зобов'язання**. Зокрема за зобов'язанням про передачу товару або іншого майна, що передбачає перевезення цього майна, виконання здійснюється за місцем здавання товару або іншого майна першому перевізникові для передачі його кредиторіві. За іншими зобов'язаннями боржника про передачу товару або іншого майна вони виконуються за місцем виготовлення або зберігання майна, якщо це місце було відоме кредиторіві на момент виникнення зобов'язання.

Строк (термін) виконання зобов'язання може бути визначений календарною датою або закінченням відповідного періоду часу, а також вказівкою на відповідну подію, яка обов'язково має настати. Належним визнається такий строк виконання, який встановлений законом, договором або впливає із суті зобов'язання.

Водночас на практиці виникають зобов'язання, строки виконання яких або взагалі не встановлені, або визначені моментом пред'явлення вимоги виконання кредитором. Наприклад, передача речі в гардероб тощо. У цьому разі кредитор має право вимагати виконання і відповідно боржник має право здійснити також виконання в будь-який час.

Однак обов'язок виконати таке зобов'язання покладається на боржника в семиденний строк з дня пред'явлення вимоги кредитором, якщо обов'язок негайного виконання не передбачений законом, договором або суттю зобов'язання.

У разі прострочення виконання зобов'язання кредитор має право або вимагати виконання зобов'язання в натурі, або відмовитися від прийняття виконання. Однак у будь-якому разі боржник зобов'язаний відшкодувати кредиторіві збитки, що їх зазнав кредитор у зв'язку з простроченням.

Коли предметом виконання є грошова сума, боржник зобов'язаний сплатити за час прострочення 3 % річних від простроченої суми, якщо інше не передбачене законом чи договором. За грошовими зобов'язаннями розмір відсотків може встановлюватися угодою сторін і відповідними нормативними актами.

Крім норм щодо прострочення боржника, існують відповідні правила, встановлені на випадок прострочення з боку кредитора.

Кредитор визнається таким, що прострочив виконання, якщо він відмовився прийняти надане боржником належне виконання зобов'язання або не вчинив відповідних дій, без яких боржник не може виконати своїх обов'язків. У разі прострочення прийняття виконання кредитором, боржник, у свою чергу, має право вимагати від кредитора відшкодування заподіяних йому збитків.

Законодавство передбачає можливість дострокового виконання зобов'язання. Проте існує низка зобов'язань, які за своїм змістом не можуть бути виконані достроково. Так, при достроковому врученні вітальної телеграми втрачається сенс дострокового виконання зобов'язання.

У ст. 545 ЦК закріплена низка правил, спрямованих на отримання боржником письмових доказів, що підтверджують часткове або повне виконання ним свого обов'язку перед кредитором. Необхідність таких письмових доказів пов'язана з тим, що виконання зобов'язання є правочином, на який поширюються вимоги щодо його форми. Саме тому, відповідно до ст. 218 ЦК, заперечення кредитором факту виконання боржником свого обов'язку може доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами, крім показань свідків.

На кредитора, що прийняв виконання зобов'язання від боржника за правочином (незалежно від того, у якій формі він вчинений), покладено обов'язок видати боржникові розписку, але лише за умови, що останній вимагає цього від кредитора.

Якщо при вчиненні правочину боржник видавав кредиторіві борговий документ (наприклад, боргову розписку), кредитор після прийняття виконання зобов'язання повинен повернути його боржникові. Факт наявності боргового документа у боржника підтверджує виконання ним свого обов'язку. В тих випадках, коли кредитор не може повернути боржникові борговий документ, він зобов'язаний вказати про це у розписці, що видається останньому.

Відмова кредитора видати боржникові розписку чи повернути борговий документ тягне наступні наслідки. По-перше, вказане надає право боржнику затримати виконання зобов'язання, а, по-друге, у цьому разі настає прострочення кредитора.

4. Припинення зобов'язання.

Кожне зобов'язання діє у часі. Правовий зв'язок, що існує між кредитором і боржником, не може бути довічним, а тому будь-яке зобов'язання має припинитися.

Припинення зобов'язання - погашення прав та обов'язків сторін, що складають його зміст. Це означає, що кредитор і боржник більше не пов'язані правами та обов'язками. При цьому перестає існувати і саме зобов'язання. Такий наслідок зумовлений дією правоприпиняючих юридичних фактів. Саме вони становлять підстави для часткового або повного припинення зобов'язань. За загальним правилом, при припиненні зобов'язання правові відносини між його учасниками припиняються у повному обсязі, а інколи останні хоча і зберігаються, але у зміненому вигляді (наприклад, при припиненні зобов'язання шляхом його новації).

Підстави припинення зобов'язань можуть бути поділені на дві групи, а саме: ті, які за своєю юридичною природою є правочинами (належне виконання, передання відступного, зарахування, домовленість сторін, прощення боргу); та на інші, котрі за своєю юридичною природою не є правочинами (поєднання в одній особі боржника і кредитора, неможливість виконання зобов'язання, смерть фізичної особи, ліквідація юридичної особи).

Правочини, як підстави припинення зобов'язання, можуть бути односторонніми та двосторонніми.

Безпосередньо у статтях 599-609 передбачає найпоширеніші підстави припинення зобов'язань:

1. Найбільш поширеною та бажаною підставою припинення зобов'язання є **його належне виконання** (ст. 599 ЦК), тобто виконання, здійснене належними сторонами, відповідно до предмета виконання, у передбачений строк (термін), у визначеному місці та у належний спосіб. Таке виконання за юридичною природою є одностороннім правочином.

2. **Зарахування зустрічних вимог** як підстава припинення зобов'язання може здійснюватися за наявності сукупності наступних умов, закріплених у ст. 601 ЦК. **По-перше**, зарахуванню підлягають лише зустрічні вимоги, тобто ті, що випливають з двох різних зобов'язань, сторонами у котрих є одні й ті особи, кожна з яких в одному зобов'язанні виступає кредитором, а у другому - боржником. **По-друге**, зустрічні вимоги мають бути однорідними, тобто такими, предмет виконання яких є однаковим (наприклад, сплата певної суми грошей). **По-третє**, строк виконання зустрічних однорідних вимог повинен настати або є таким, що не був встановлений чи був визначений моментом пред'явлення вимоги. За наявності сукупності цих умов для зарахування достатньо заяви однієї із сторін, тобто згоди іншої сторони для цього не потрібно (хоча вона може й бути). Така заява може бути зроблена однією стороною іншій безпосередньо, а може бути оформленою у вигляді зустрічної позовної заяви.

Отже, зарахування є одностороннім правочином. Інколи здійснення зарахування є обов'язковим, оскільки, наприклад, згідно зі ст. 619 ЦК кредитор не може вимагати задоволення своєї вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника. Зарахування може бути як повним, так і частковим. **Повне зарахування** має місце у тому випадку, коли зустрічні вимоги є рівними за обсягом. Як виняток із загального правила, ЦК у ст. 602 передбачає перелік вимог, зарахування щодо яких взагалі не допускається, навіть, якщо вони відповідають сукупності розглянутих умов. Йдеться, **по-перше**, про такі вимоги, що мають особистий характер (про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, про стягнення аліментів та про вимоги щодо довічного утримання (догляду)). **По-друге**, не допускається зарахування вимоги у разі спливу щодо неї позовної давності, але при поновленні судом вказаної давності право на зарахування такої вимоги виникає. **По-третє**, не допускається зарахування вимог, стосовно яких є застереження про це у договорі або у законі. Так, згідно зі ст. 144 ЦК не допускається внесення учасником товариства з обмеженою відповідальністю свого вкладу до статутного капіталу останнього шляхом зарахування його вимог до такого товариства. Спеціальні вимоги закріплені у ст. 603 ЦК стосовно умов здійснення зарахування у разі заміни кредитора. Ці вимоги слід розглядати як конкретизацію правил, вміщених у ст. 518 ЦК, відповідно до яких перехід прав кредитора до іншої особи не повинен погіршувати становища боржника. Саме тому, в разі заміни кредитора, боржник має право пред'явити проти вимоги

нового кредитора свою зустрічну вимогу до первісного кредитора. Умови здійснення зарахування при цьому залежать від того: був боржник повідомлений про заміну кредитора чи ні. У першому випадку зарахування здійснюється, якщо вимога виникла на підставі, що існувала на момент одержання боржником письмового повідомлення про заміну кредитора, і строк вимоги настав до його одержання або цей строк не був встановлений чи був визначений моментом пред'явлення вимоги. У другому випадку зарахування здійснюється, якщо вимога виникла на підставі, що існувала на момент пред'явлення боржникові вимоги новим кредитором або, якщо боржник виконав свій обов'язок до пред'явлення йому вимоги новим кредитором - на момент його виконання.

3. Згідно зі ст. 604 ЦК зобов'язання **припиняється домовленістю сторін**, незалежно від того, коли сторони досягають згоди про це - до початку виконання зобов'язання чи у процесі його виконання. Різновидами домовленості сторін, як підстави припинення зобов'язання, є новація зобов'язання, передання боржником відступного кредитором та прощення боргу кредитором.

Новація має місце при досягненні домовленості про заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами (ч. 2 ст. 604 ЦК). Отже, новація не припиняє правового зв'язку між кредитором і боржником, оскільки між цими особами за їх згодою відбувається заміна первісного зобов'язання, що припинилося, новим зобов'язанням. Наприклад, покупець замість сплати грошей за договором купівлі-продажу видає за згодою продавця боргову розписку. При цьому первісне зобов'язання з купівлі-продажу припиняється шляхом його заміни на зобов'язання позики.

Саме вказаним новація відрізняється від зміни зобов'язання через зміну умов договору щодо його предмета, місця, строків виконання тощо (ч. 1 ст. 653 ЦК), оскільки при цьому зобов'язання, породжене договором, зберігається, але у зміненому вигляді. Ось чому припинення первісного зобов'язання при новації, за загальним правилом, припиняє дію додаткових (акцесорних) зобов'язань щодо нього (наприклад, тих, що забезпечували його виконання). Для їх збереження стосовно нового (заміненого) зобов'язання у договорі про новацію повинна міститися спеціальна умова про це. При зміні ж зобов'язання через зміну умов договору має діяти протилежне правило.

Слід мати на увазі, що новація не допускається у випадках, передбачених законом. Безпосередньо у ст. 604 ЦК така заборона встановлена щодо зобов'язань про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, та про сплату аліментів.

4. Відповідно до ст. 600 ЦК зобов'язання за згодою сторін припиняється внаслідок **передання боржником відступного кредитором**. Формою відступного можуть бути не тільки гроші та інше майно, про які йдеться у зазначеній статті ЦК, а й здійснення боржником на користь кредитора певних робіт чи надання йому певних послуг. Згода на припинення зобов'язання переданням відступного може бути передбачена сторонами заздалегідь, при вчиненні ними правочину, або досягнута між ними у процесі виконання зобов'язання, якщо вони дійдуть спільного висновку про недоречність його виконання. Згода сторін на припинення правового зв'язку між ними у такий спосіб знаходить втілення у договорі, що укладається між ними. В ньому ж вирішуються і питання про форму відступного, розмір, строки й порядок його передання (здійснення).

5. Згідно зі ст. 605 ЦК зобов'язання припиняється внаслідок **безоплатного звільнення кредитором боржника від його обов'язків (прощення боргу)**. Хоча питання про те, чи може мати місце припинення зобов'язання за даною підставою в результаті одностороннього правочину кредитора, або для цього потрібна також згода боржника, - є дискусійним. Більшість дослідників вважають, що прощення боргу може мати місце лише за згодою боржника, хоча формула закону, яка міститься у ст. 605 ЦК, прямо і не вимагає цього. Необхідною умовою для припинення зобов'язання за вказаною підставою є не порушення цим прав третіх осіб щодо майна кредитора. Тому прощення боргу не може мати місця, наприклад, у випадку неплатоспроможності кредитора через можливе порушення цим прав його власних кредиторів.

6. Згідно зі ст. 606 ЦК зобов'язання припиняється **поєднанням боржника і кредитора в одній особі**. Таке може відбуватися при універсальному правонаступництві (у відносинах як між фізичними, так і юридичними особами), коли боржник за зобов'язанням отримує у ньому право вимоги і стає кредитором щодо самого себе. Наприклад, у відносинах між фізичними особами боржник за договором позики після смерті свого кредитора стає його єдиним спадкоємцем. Однак у тих випадках, коли після смерті кредитора його спадкоємцями є й інші, крім боржника, особи, зобов'язання з позики припиняється не у повному обсязі, а лише у тій частині, у якій є збіг кредитора і боржника в одній особі. Часткове припинення зобов'язання має місце і у разі поєднання кредитора з одним із солідарних боржників, оскільки при цьому воно зберігається для решти боржників.

Припинення за цією підставою зобов'язання між юридичними особами, що були у ньому (відповідно - боржником і кредитором), може мати місце, наприклад, при їх припиненні з правонаступництвом у формі злиття або приєднання.

7. Зобов'язання згідно зі ст. 607 ЦК припиняється **неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає**. Йдеться про випадки, коли фізична або юридична неможливість виконання зобов'язання зумовлена наявністю об'єктивних причин, що не залежать від волі сторін і не є наслідком дій останніх, за які вони не несуть відповідальності. Фізична неможливість виконання зобов'язання має, зазвичай, місце у разі загибелі індивідуально визначеної речі, що є предметом зобов'язання, з випадкових причин або через дію непереборної сили. Це пов'язано з тим, що індивідуально визначені речі є незамінними. Оскільки речі, визначені родовими ознаками, у тому числі й гроші, є замінними, не можуть припинитися за цією підставою, наприклад, грошові та інші зобов'язання, предметом яких виступають такі речі. Юридична неможливість виконання зобов'язання має місце тоді, коли вона викликана заборонами та обмеженнями, введеними шляхом прийняття органами публічної влади відповідних правових актів (наприклад, заборони чи обмеження на ввезення чи вивезення певних товарів). При припиненні зустрічного зобов'язання через неможливість його виконання кожний його учасник має право вимагати повернення того, за що він не отримав зустрічного задоволення. Якщо правовий акт, прийнятий органом публічної влади, що зумовив юридичну неможливість виконання зобов'язання, буде визнаний судом незаконним і скасований, сторони зобов'язання мають право вимагати від зазначеного органу відшкодування завданих збитків та моральної шкоди.

Якщо ж неможливість виконання зобов'язання зумовлена обставинами, за які сторона несе відповідальність, дане зобов'язання не припиняється, а лише змінюється, оскільки при цьому обов'язок такої особи з виконання зобов'язання перетворюється на обов'язок з відшкодування завданих збитків, сплати неустойки тощо.

8. За загальним правилом **смерть кредитора чи боржника** не припиняє зобов'язання у зв'язку з тим, що майнові права та обов'язки померлого суб'єкта входять до складу спадщини і переходять до його спадкоємців, зумовлюючи лише заміну сторін у зобов'язанні, яке продовжує існувати. Але є й такі майнові права та обов'язки, що становлять зміст зобов'язання, які не входять до складу спадщини. правонаступництво за ними є неможливим, що зумовлює незмінність суб'єктного складу в таких зобов'язаннях. Саме ці зобов'язання припиняються згідно зі ст. 608 ЦК смертю кредитора чи боржника через їх нерозривну пов'язаність із зазначеними особами. Йдеться, наприклад, про зобов'язання літературного замовлення, що припиняється смертю боржника (виконавця) через неможливість виконання його іншою особою. Так само у раз смерті кредитора (потерпілої особи) припиняється зобов'язання з відшкодування боржником шкоди, завданої ушкодженням здоров'я. Зобов'язання доручення згідно зі ст. 1008 ЦК припиняється не тільки у разі смерті боржника (повіреного) чи кредитора (довірителя), а й у випадках визнання будь-кого з них недієздатним, обмеження їх цивільної дієздатності або визнання безвісно відсутніми.

9. Припинення юридичної особи у **формі злиття, приєднання, поділу та перетворення** не є підставою для припинення зобов'язань, оскільки при цьому має місце правонаступництво. Навпаки, ліквідація юридичної особи (як кредитора, так і боржника) відповідно до ст. 609 ЦК, за загальним правилом, припиняє їх зобов'язання саме тому, що при ліквідації юридична особа припиняється без правонаступництва. Винятки з цього правила можуть мати місце у випадках, коли законом або іншими нормативно-правовими актами зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. Згідно зі ст. 1205 ЦК у разі припинення юридичної особи здійснюється капіталізація платежів, що стягуються з неї у зв'язку із заподіянням каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я або із смертю фізичної особи. Капіталізовані платежі акумулюються Фондом соціального страхування від нещасних випадків відповідно до ст. 46 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 р.

10. Підстави припинення зобов'язання, **можуть передбачатися також договорами**, що укладаються сторонами, та іншими поточними законами. Так, згідно зі ст. 1008 ЦК договір доручення припиняється у разі визнання довірителя або повіреного недієздатним, обмеження його цивільної дієздатності або визнання безвісно відсутнім. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 598 ЦК припинення зобов'язання, якщо це передбачено договором чи законом, може мати місце на вимогу однієї із сторін.

Йдеться про випадки односторонньої відмови від зобов'язання та одностороннього управління договору. Так, наймодавець має право відмовитися від договору найму і вимагати повернення речі, якщо наймач не вносить плату за користування нею протягом трьох місяців підряд. При цьому договір є розірваним з моменту одержання наймачем повідомлення наймодавця про відмову від договору (ст. 782 ЦК).